

ORTA ÇAĞ COĞRAFİ ESER ve SEYAHATNAMELERİ İŞİĞİNDA URMİYE GÖLÜ HAVZASI

Dr. Adem SALAR¹

ÖZET

Makale, Orta ağ İslâm coğrafyacıları ve batılı seyyahlar tarafından Urmîye Gölü Havzası hakkında verilen bilgileri içermektedir. Makalede kullanılan coğrafi eserler ve seyahatnameler kendi dönemleri için her zaman önemli kaynak durumundadırlar. Çünkü tarih kitaplarında yer almayan bazı siyasi olaylar da bu eserlerde yer alabilmektedir. Bunun en büyük nedeni ise coğrafyacının gidip gördüğü yerlerin haricinde bölgede bulunan halktan da bilgileri alıp kaleme almasıdır. Bu nedenle Arapça ve Farsça yazılan bu eserler araştırmacılar tarafından ana kaynak olarak kabul edilir. Urmîye Gölü Havzası ile ilgili kaynaklarda geçen bilgiler bir araya getirilerek önemli şehirler hakkında bilgiler verilmiştir. Havza'ya dahil edilen şehirlerin Orta ağ'daki önemi göz önüne alınarak belirlenmiştir. Coğrafi ve batılı seyyahların eserlerinde Urmîye Gölü Havzası'nda yer alan şehirlerden bazılarının isimleri farklı şekilde transkribe edilmiştir. Örneğin; Selmâs ismi kaynaklarda Salamas, Selamas gibi okunmuştur. Urmîye Gölü Havzası ise şu şehirlerden meydana gelmektedir: Tebriz, Urmîye, Hoy, Merağa, Merend ve Selmâs'tır. Bu çalışmanın amacı, Havza'da bulunan şehirlerin Orta ağ dönemlerine ait özelliklerini ortaya koymaktır. Urmîye Gölü Havzası geniş bir bölgeyi kapsadığı için ekonomik olarak da bölgenin önemini arttırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta ağ İslâm Coğrafyacısı, Seyahatname, Urmîye Gölü, Urmîye, Havza.

¹ ademsalar@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5922-3124

THE URMIE LAKE BASIN IN THE LIGHT OF MEDIEVAL GEOGRAPHICAL WORKS AND TRAVELOGUES

ABSTRACT

The article encompasses the information provided by medieval Islamic geographers and Western travelers regarding the Urmia Lake Basin. The geographical works and travelogues utilized in the study serve as crucial sources for their respective periods. This significance stems from the fact that certain political events, often absent from historical chronicles, are documented within these texts. The primary reason for this is that geographers not only personally visited these locations but also gathered information from the local populations, which they subsequently recorded. Therefore, works written in Arabic and Persian are regarded by researchers as primary sources. By collating the information found in sources related to the Urmia Lake Basin, the article provides insights into the important cities of the region. The cities included within the basin were selected based on their significance during the medieval period. In the works of both Islamic geographers and Western travelers, some city names within the Urmia Lake Basin appear with different transcriptions; for example, the name Selmas is rendered as Salamas or Selamas in various sources. The Urmia Lake Basin comprises the following cities: Tabriz, Urmia, Hoy, Maragheh, Marand, and Selmas. The purpose of this study is to elucidate the characteristics of these cities during the medieval period. Given that the Urmia Lake Basin encompasses a vast area, its economic importance has also been considerably enhanced.

Keywords: Medieval Islamic Geographer, Travelogue, Lake Urmia, Urmia, Basin.

GİRİŞ

Urmiye² Gölü, genel olarak Türkiye, İran ve Irak sınırlarına yakın bir bölgede konumlanmıştır. Gölün hem tektonik bir oluşuma sahip olması hem de etrafında herhangi bir denizle bağlantısı olmamasından dolayı tuz üretim yerlerinden biri olarak hizmet vermektedir. Konum olarak; Günümüzde Urmiye Gölü'nün yaklaşık %75'i Batı Azerbaycan eyaleti içinde yer alırken %25'i de İran'ın batısında kalmaktadır. Gölün kuzey doğusunda Selmâs ve Hoy, kuzeyinde Merend, batısında Tebriz, Serdrud ve Meraga yer alırken güneyinde Mahabad, batısında göle ismi veren Urmiye ile Kuşçu, Nuşinşehir yer almaktadır. Gölün ortasında ise İslâm Adası adında bir ada bulunmaktadır. Havzanın sınırları belirlenirken göle dökülen akarsuların geçtiği önemli şehirler de dahil edilerek sınırlar tespit edilmeye çalışılmıştır.

² Urmiye, İran'ın kuzeybatısında Türkiye sınırına yaklaşık 50 km. mesafede denizden 1340 m. yükseklikte kurulmuştur. Aynı adı taşıyan gölün (Deryâçe-i Urûmiye) batı kıyısına çok yakın bir mevkiye bulunan şehir zengin su kaynakları, verimli arazileriyle tarım ve hayvancılık için elverişli bir konumdadır. Bölgede yetişen meyve ve sebzelerden Orta Çağ kaynaklarında övgüyle bahsedilir. Detaylı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Urmiye", *DİA*, İstanbul, 2012, C. XLII, s. 320-321.

Urmiye Gölü Havzası üzerine yapılan araştırmaların büyük bir kısmı modern dönem çevresel krizlere, özellikle gölün son yüzyıldaki sürecine odaklanmaktadır. Bununla birlikte, bölgenin tarihsel bağlamda, özellikle Orta Çağ dönemindeki çevresel, toplumsal ve ekonomik yapısı üzerine yapılan çalışmalar son derece sınırlıdır. Orta Çağ'da Urmiye Gölü çevresinin hem siyasi sınırlar hem de ticaret yolları açısından önemli bir geçiş noktası olduğu bilinmekle birlikte, bu döneme dair ayrıntılı coğrafi ve yerleşim verilerine dayalı araştırmalar eksiktir. Ayrıca göl ve çevresinin çeşitli siyasi güçler veya yerel hanedanlıklar döneminde nasıl kullanıldığı, kaynakların yönetimi ve toplulukların suyla ilişkisi gibi konular yeterince incelenmemiştir. Bu çalışma, söz konusu tarihsel döneme ışık tutarak hem mevcut literatürdeki bu önemli boşluğu doldurmayı hem de bölgenin tarihi coğrafyası açısından daha derinlemesine anlaşılmasını sağlamayı amaçlamaktadır.

Urmiye Gölü Havzası oluşturulurken Havza'ya yakın yerleşim birimlerinden başlanmış, Orta Çağ'da önemli yerleşim merkezlerine doğru bir sırlama yapılma gereği doyulmuş bu bağlamda Özellikle Havza'yı doğrudan etkileyen şehirlerin alınması da çalışmayı önemli kılmaktadır.

Orta Çağ döneminde söz konusu şehirlerin bölge içerisinde hem stratejik hem de kültürel açıdan önemli bir konuma sahip olmalarıdır. Bu şehirlerin tarihî geçmişlerinin oldukça eskiye dayanması ve Orta Çağ'a ait coğrafi eserler ile seyahatnamelerde sıklıkla anılmaları, araştırmanın odak alanının bu yerleşim birimleriyle sınırlandırılmasını gerekli kılmıştır. Bu sınırlama, derinlemesine analiz yapılmasını mümkün kılarken aynı zamanda kaynakların sunduğu verilerle örtüşen bir çerçeve oluşturmayı amaçlamaktadır.

1. YÖNTEM

Çalışmada, İran coğrafyasının batı kısmında yer alan Urmiye Gölü Havzası'nın Orta Çağ'da önemli bir rol oynamış ve bölgeye İlhanlı Devleti'nde etkin rol oynamış tarihsel ve sosyal etkileri ele alınmıştır. Araştırmanın amacı, Urmiye Gölü Havzası'nın bölgeye sağladığı ekonomik, sosyal ve kültürel etkileşimini ortaya koymaktır.

Araştırma, tarihsel analiz yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. İlk olarak Orta Çağ'da Urmiye Gölü'nün tarihteki yeri ve önemini anlamak için amacıyla dönem kaynakları ve çağdaş araştırmalar incelenmiştir. İbn Havkal, Mes'ûdî, İstahrî ve Ebü'l-Fidâ olmak üzere, diğer coğrafi eserler ve seyahatnameler ana kaynak olarak kullanılmıştır. Bu kaynaklar üzerinden Urmiye Gölü Havzası'nın bölge üzerindeki etkisi, ekonomik ve kültürel stratejileri değerlendirilmeye alınmıştır.

Araştırma kapsamındaki veriler, nitel analiz yöntemi ile toplanmıştır. Coğrafi eserler ile seyahatnameler betimsel içerik analizi yöntemi kullanılarak yorumlanmıştır. Urmiye Gölü Havzası'nın siyasi, dini, kültürel ve ekonomik durumu analiz edilerek Havza'nın bölge üzerindeki etkisine dair bir perspektif sunulmuştur. Diğer taraftan özellikle bu çalışmaya konu olan göl dönemin ana kaynaklarının verdiği bilgiler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bilindiği üzere dönemin ana kaynakları önemli tarihleri farklı kaydedebilmektedirler.

Bu nedenle havzada bulunan şehirler ile alakalı mümkün mertebe tarihlere yer verilmeyerek olası bir durum karmaşasını ortadan kaldırmayı amaçlamıştır.

Çalışmada araştırma soruları ise şu şekilde belirlenmiştir:

1. Orta Çağ coğrafi metinlerinde Urmiye Gölü Havzası nasıl tanımlanmıştır ve bu tanımlar bölgenin tarihî-coğrafi kimliğine dair hangi bilgileri sunmaktadır?
2. Urmiye Gölü Havzası, Orta Çağ İslâm coğrafyacıları ve seyyahları tarafından nasıl konumlandırılmış ve betimlenmiştir?
3. Seyahatnamelerde ve coğrafi eserlerde yer alan bilgiler, Urmiye Gölü Havzası'nın dönemin ekonomik veya kültürel yapısını anlamamıza nasıl katkı sağlar?
4. Orta Çağ coğrafi kaynaklarında Urmiye Gölü Havzası'nın temsilinde hangi mekânsal, stratejik veya mitolojik unsurlar ön plana çıkmaktadır?

2. ORTA ÇAĞ COĞRAFÎ ESERLERDE URMİYE (KEBUDAN/KEBÛZÂN) GÖLÜ

Urmiye Gölü, ismini verdiği havzada meydana gelen çevresel değişikliklerden önemli ölçüde etkilenmektedir. Yarı kurak iklim koşullarının hüküm sürdüğü bu havzada mevsimsel sıcaklıklar arasında ciddi farklılıklar gözlenmekte, buna bağlı olarak yıllık yağış miktarında belirgin azalmalar yaşanmaktadır. İran ve Orta Doğu'nun en büyük göllerinden biri olan Urmiye Gölü, aynı zamanda bölgenin kayda değer tuz üretim sahaları arasındadır. Deniz seviyesinden 1274 metre yüksekte bulunan gölün ortalama derinliği beş ila altı metre arasında değişmektedir ve yüzölçümü 4500-6000 km² arasında tespit edilmiştir. Gölün çeşitli bölgelerine dağılmış 102 ada bulunmaktadır; bu adalar UNESCO tarafından koruma altına alınmıştır. Ekosistem, 212'den fazla kuş türüne (büyük çoğunluğu endemik), 41 sürüngen, yedi amfibi ve 27 memeli türüne ev sahipliği yapmaktadır. Özellikle ekonomik değeri yüksek olan *Artemia* canlısı gölde önemli miktarda bulunur. Gölün su kaynaklarının %25'i doğrudan yağış ve yeraltı sularından, %75'i ise nehirlerden sağlanmaktadır. Başlıca gölü besleyen akarsular arasında Acıçay, Azerşehr, Sofi, Merdi, Simineh, Zerrineh, Godar, Baranduz, Zola ve Berdsur sayılabilir. Kapalı havza özelliği nedeniyle gölden su çıkışı yalnızca buharlaşma yoluyla gerçekleşmektedir. Bu tip kapalı sistemlerde oluşan tuz göllerinin, çevresel değişimlere karşı oldukça hassas olduğu bilinmektedir (Ceyhan, 2019: s.5).

Urmiye Gölü, yüksek düzeyde biyoçeşitliliğe sahip bir ekosistem olarak öne çıkmaktadır. Göl çevresinde yaşayan flamingo, pelikan ve çeşitli su kuşları gibi birçok kuş türü, bölgenin ekolojik bütünlüğünün önemli unsurlarını oluşturmaktadır. Ayrıca, gölde bulunan tuzlu su balıkları, ekosistemin dengesinin sürdürülmesine katkı sağlamaktadır. Urmiye Gölü, kuş popülasyonları için üreme ve göç dönemlerinde stratejik bir durak noktası işlevi görmektedir. Gölün çevresinde ise tuzcul bitkiler ile sazlık alanlar yaygın olarak bulunmaktadır.

Nusaybinli İslâm coğrafyacısı İbn Havkal, *Şûretü'l-arz* adlı eserinde, Urmiye Gölü'nün diğer denizler ile birleşmediğini, suyunun tuzlu olduğunu ve gölün kenarında yoğun olarak köylülerin yaşadığını belirtmiş ve devamın göl hakkında şu bilgileri yazmıştır: “Azerbaycan’da Merağa-Urmiye arasında yer alan göle Kebudan Gölü denir. Suyu tuzludur. İçinde hayvan, balık yaşamaz. Etrafındaki ülkeler Tebriz, Daharrakan âmillikleri arasında ticaret gemileri işler. Her yanı köyler rustaklar ile mamurdur. Bu göl ile Urmiye arasında cihetinden 2 fersahlık ³ (yaklaşık 10 km.), Merağa ile doğu tarafından 5 fersahlık (yaklaşık 25 km.) mesafe vardır. Daharrakan muntakası hududuyla bu göl sahili arasında 4 fersah (Yaklaşık 20 km.) mesafe bulunur. Göl kuzey-güney yönünde hayvanla 4 konak⁴ uzunluğa sahiptir. Merağa-Urmiye arasındaki genişliği ise 20 fersaktır (yaklaşık 100 km.). Kışın bu bölgede büyük dalgalar, fırtınalar olur. Ortasında insanların az suyu olan, insanların kıt kanaat geçindiği dağlar bulunur. Buradakiler gemicilik yaparlar, iki kıyı arasında yük yolcu taşırlar. Geçimlerine yetecek kadar keçi beslerler. Diğer şeylerini dışarıdan satın alırlar.” (İbn Havkal, 2014: s.304-305).

Tarih ve coğrafya alimi aynı zamanda seyyah Mes’ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf* adlı eserinde Urmiye Gölü için Kebûzân ismini kullanmış ve gölün oldukça büyük, suyu ise son derece tuzlu ve acı olduğunu bu nedenle içinde canlı yaşamadığını belirtmiştir. Adını, ortasındaki adada bulunan Kebûdân köyünden aldığını belirtmiş ve adada gölde taşımacılık yapan denizciler yaşadığını belirtmiş ardında şu bilgilere yer vermiştir: “Azerbaycan şehirlerinden Urmiye ve Merağa’ya bir günden daha az mesafede Kebudan Gölü vardır. Bu göl çok büyük, suyu çok fazla, daha acı ve daha tuzludur. Burada hiçbir canlı yaşamamaktadır. Göl ismini gölün ortasında bulunan bir adadan Kebûdân diye bilinen bir köyden esinlenerek almıştır. Burada gölde taşımacılık yapan denizciler oturmaktadır. Herhangi bir kimsenin temas etmediği ancak bizim anlattığımız bu göle, Azerbaycan’dan bir çok nehir ve akarsu akmaktadır.” (Mes’ûdî, 2020: s.95-96).

İslâm coğrafyacılarının klasik dönem temsilcileri içinde yer alan İstahrî, Urmiye Gölü için daha önceki coğrafyacıların aksine ifadeleri kullanmıştır. Bu ifadeler ise şunlardır: “Deniz olarak Azerbaycan’da Urmiye Gölü olarak bilinen bir göl vardır. Suyu tuzlu olmakla beraber içinde balıklar yaşamaktadır. Ayrıca gölün içinde kelbû’l-mâ denilen bir hayvan da yaşar. Büyük bir göl olup etrafında irili ufaklı yerleşim yerleriyle tümüyle mamurdur. Bu göl ile Merağa arası 3 (15 km), Urmiye 2 (10 km) km Dâharrakân 4 fersaktır (20 km). Uzunluğu bir binek üzerinde 4 günlük mesafedir. Rüzgarlı olunca genellikle gece yürünür.” (İstahrî, 2020: s.180). Günümüzde Urmiye Gölü’nde yaşayan canlıların olması İstahrî’nin bu açıklamasını desteklemektedir.

³ Fersah, 3 mil uzunluğunda mesafeye 1 fersah denildiği kayıtlıdır. 1 fersah İran’da, atın normal yürüyüşüyle 1 saatte gittiği mesafe karşılığı kullanılmakta olup bu da 6000 zirâ (6,23 km.) yapmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Sevdâ Kaman, “Firdavsü’l-İkbal’de Geçen Ağırlık, Mesafe ve Uzunluk Ölçü Adları”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, 2018, C. V, s. 51-52; Yusuf Halaçoğlu, “Fersah”, *DİA*, İstanbul, 1995, C. XII, s.412.

⁴ Konak: 1 konak 30 ila 40 kilometre olarak kabul edilirdi. Bu mesafe, yaya veya kervan hızında bir günlük yolculuğa denk gelirdi. Atlı ya da arabayla gidildiğinde bu mesafe biraz daha artabilirdi.

Eyyûbî hanedanına mensup melik, tarihçi ve coğrafyacı Ebü'l Fidâ⁵ Urmiye Gölü için Tela Gölü demiş ve ortasında bir adanın olduğunu ve bu adada ise Moğol hükümdarı Hülâgû'nun hazinelerini sakladığı, hatta buraya gömüldüğü kaydettikten sonra göl hakkında şu bilgileri vermiştir: “*Merağa-Selmas şehirleri arasında, Merağa'nın batısında, Selmas'ın doğusundadır. Merağa şehri Tebriz'in 17 fersah (135 km.) batısındadır. Gölün kuzey-doğu kıyısı ile Merağa'nın arası bir konaklık (30-40 km) mesafedir. Bu gölün batıdan doğuya biraz güneye meyilli olarak uzunluğu 130 mil (230 km.) kadardır. Genişliği bunun yarısı civarındadır. Ortasında bir ada vardır. Bu adadan ayrılan bu dağ üzerinde Tela Kalesi bulunur. Müstahkem olduğu için Hülâgû hazinelerini burada saklamıştı. Hatta buraya gömüldüğü söylenir. Bu adada binler komandanı oturur, bir sene boyunca kaleyi korurdu. Sonra başka bir komandan kaleye girer, o da bir yıl kalırdı. Bu adada bu adada tarla, başka bir gelir kaynağı yoktur. Küçük bir adadır. Kalenin bulunduğu dağ yüksektir. Urmiye Gölü'nün etrafı 'birkaç günlük mesafe tutar. Bazıları günlük mesafe tutar, bazıları daha fazla, bazıları daha az tutar' derler.*” (Ebü'l-Fidâ, 2017: s.53-54).

Edip, şair, tarihçi ve coğrafyacı Abdülmelik b. Saîd el-Mağribî, Urmiye Gölü için Azerbaycan Gölü demiş ve devamında şu bilgileri vermiştir: “*Bu gölün ortası 72° boylamda, 39° 30' enlemedir. Gölün batıdan doğuya doğru uzunluğu güneye meylederek 130 mildir. Genişliği ise bunun yarısı kadardır. Adanın ortasında kendisinden bir kale yapılmış gibi kesik duran Bela adlı bir dağ bulunur. Hülâgû ailesini ve hazinelerini buraya saklamıştır.*” (Mağribî, 2024: s.105). Ebü'l-Fidâ ve Mağribî, Hülâgû'nun hazinelerini daha iyi korunması gerektiği belirtmişlerdir.

İslâm coğrafyacısı Makdisî, Urmiye gölü için şu ifadelerle yer vermiştir: “*Urmiye Gölü'nün uzunluğu hayvanlar ile dört günlük bir mesafededir. Tekne ile bir gün bir gecede kar edilir. Urmiye Deniz'inde meskûn dağlar vardır. Çocukların ayaklarını zincir ve iple denize düşmesin diye bağlarlar.*” (Makdisî, 2022: s.281-283).

İslâm coğrafyacılarının aktarımlarına göre, Urmiye Gölü yalnızca doğal bir su kaynağı olmanın ötesinde; stratejik, ekonomik ve sosyal açılardan da önemli bir rol üstlenmiştir. Su tuzluluğu ile ada oluşumları anlatımlarda ortak bir tema olarak işlenirken, göldeki canlı yaşamı ve kullanım biçimleri konularında farklı görüşler öne sürülmektedir. Bu karşılaştırmalar, gölün Orta Çağ'daki çok yönlü işlevselliğinin anlaşılması açısından değerli bilgiler sunmaktadır.

⁵ Abdülkerim Özeydin, “Ebü'l-Fidâ”, *DİA*, İstanbul, 1994, C. X, s. 320-321.

3. COĞRAFÎ ESERLERDE URMİYE GÖLÜ HAVZASI

Urmîye Gölü, İran'ın kuzeybatısında konumlanmakta olup çevresiyle birlikte kapalı bir havza niteliği taşımaktadır. Orta Çağ coğrafyacıları, gölün tuzluluk düzeyi, çevresindeki dağ silsileleri ve tarımsal açıdan elverişli vadileri üzerine ayrıntılı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Urmîye Gölü Havzası, coğrafya literatüründe hem fiziki hem de beşeri özellikleriyle incelenmiş; bu çalışmalar bölgenin tarihsel coğrafyasının yeniden kurgulanmasında temel kaynaklar arasında yer almıştır. Dolayısıyla Urmîye Gölü Havzası'nın coğrafi literatürdeki önemi, yalnızca bölgesel düzeyde değil, aynı zamanda İslam coğrafyacılığının genel evrimi açısından da dikkate değerdir.

3.1. Urmîye

İran'ın kuzeybatısında, Türkiye sınırına yaklaşık 50 km mesafede ve deniz seviyesinden 1340 m yükseklikte bulunmaktadır. Aynı adı taşıyan gölün (Deryâçe-i Urûmiye) batı kıyısına oldukça yakın bir konumda yer alan şehir, su kaynakları ve verimli topraklarıyla tarım ve hayvancılık için uygun bir bölgedir. Orta Çağ kaynakları, bölgede yetişen meyve ve sebzelerden bahsetmektedir. İslâm coğrafyacıları, özellikle İstahrî, X-XIII. yüzyıllarda Urmîye'yi (Rûmiye/Urûmiye) havası, suyu ve meyveleriyle tanımlamış ve Azerbaycan'ın Erdebil ve Merâğa'dan sonra üçüncü büyük şehri olarak anmıştır. Bölgede bulunan çeşitli arkeolojik kalıntılar, yerleşik hayatın çok eski dönemlere dayandığını göstermektedir. Eski İslâm kaynaklarında Urmîye, genellikle Zerdüş'tün doğum yeri olarak belirtilmiştir (Özgüdenli, 2012: s.320). Orta Çağ coğrafi eserlerde Urmîye hakkında şu bilgiler verilmiştir:

Nusaybinli İslâm coğrafyacısı İbn Havkal, Urmîye şehrini şu şekilde anlatmıştır: *“Büyüklik olarak Merağa'yı takip eder. Burası nezih, çok üzüm, akarsuları bol olan, çiftlikleri ve fazlasıyla köyleri bulunan, ürünlerinin bol olmasıyla birlikte ticarete de önemli olan bir şehirdir. Burasıyla Merağa arasında Kebudan (Urmîye) gölü bulunmaktadır. Merağa gölün doğusunda yer alırken batısında ise Urmîye yer almaktadır. Urmîye'nin geniş rustakları verimli nahiyeleri vardır. Urmîye âmilliğine bağlı Uşnuh (Uşnu) şehri bulunur. Bu şehir bol ağaçlık, yeşil, hayratı meyvelikleri, verimliliği üzümleri akarsuları fazla olan bir şehirdir. Hezbanîye Kürdlerinin yurdu olduğu için kırları daha rahat, hayırları daha boldur. Hezabanîler burayı yazlık olarak kullanıp hayvanlarını otlatırlar. Malları mülkleri buradadır. Bu bölgede yılın belli zamanlarında ticaret için kazançlı, alış verişi yapılan panayırlar kurulur. Bu panayırda fazlaca koyun, hayvan, bal badem, ceviz, mum vs. ticaret malları üretilir. Bu hayvan ve üretilen ürünler Musul, el-Cezîre gibi uzak diyarlara gönderilir.”* (Havkal, 2014: s.295-296).

Ünlü tarihçi ve nesep âlimi Belâzürî, Urmîye'nin eski bir şehir olduğunu nakletmiş devamında ise şu bilgileri vermiştir. *“Mecusiler, kurucuları Zerdüş'tün bu şehirden olduğunu iddia ederler. el-Ezd kabilesinin azadlısı Sadaka b. Ali Sadaka b. Dinar, bu şehrin halkı ile savaştı. Sonunda şehre girdi ve oraya hakim oldu. O ve kardeşleri buraya saraylar yaptırdı.”* (Belâzürî, 2013: s.377).

Hudûdü'l- 'âlem mine'l-meşriḳ ile'l-mağrib adlı eserde Urmiye için nimeti bol olan büyük bir şehir olduğu yazılmıştır (Anonim, 2020: s.102). Aynı şekilde el-İstharî de Urmiye için büyüklük olarak Merağa'dan sonra geldiğini ve Şerrât Gölü⁶ kenarında kurulmuş fiyatların ucuz, iyiliklerin bol olduğu nezih bir yerleşim yeri olduğunu ifade etmiştir. (Anonim, 2020: s.102).

Tarihçi ve coğrafyacı Ebü'l Fidâ Urmiye'nin dördüncü iklimde⁷ olduğunu 69° 45' boylamda, 37° enlemde olduğunu yazmış ve devamında şu bilgileri vermiştir: “*Urmiye, Talâ Gölü⁸ yakınındadır. Talâ Kalesi bu gölde bulunan bir adadaki dağdır. Kale müstahkem olduğu için Hûlagü hazinelerini burada saklardı. Urmiye hayratı bol, nezih bir şehirdir. Urmiyeli biri 'Urmiye suru olan, sultanî (mamur) bir şehirdir. Dağların sonunda, ovanın başlangıcında, Acem dağlarının arkasında, Talâ Gölü'nün bir konak kadar kuzeybatısındadır.' demiştir.*” (Ebü'l-Fidâ, 2017: s.316-317)

Makdisî, Urmiye'nin beşinci iklimde yer aldığını, bu iklimin de 5+5/3 kadem olduğunu belirtmiştir. Sonrasında genişliğinin iki yüz otuz mil (370 km²) tuttuğunu eklemiştir. Müellif eserinin devamında Urmiye'nin Ermeniyeye sınırları içinde yer aldığını, güzel ve mamur bir kalesi olduğunu, şehrin camisinin kumaşçılar çarşısında bulunduğunu, kalesi ve nehrinin olduğunu yazmıştır. Urmiye'de Musul yolu üzerinde bir yokuş vardır. Eserin devamında Urmiye'deki zorluktan dolayı, insanlar hayvanlara bindiği gibi, adamların omuzuna bindiğini kaydetmiştir (Makdisî, 2022: s. 56, 277, 279, 283). el-Mağribî, Acemlerin Urmiye için 'Erma' dediğini, 71°, enlemi ise 39° olduğunu belirtmiştir (Mağribî, 2024: s.105).

Urmiye şehrine dair İslâm coğrafyacılarının aktardığı bilgiler, bölgenin tarihî, coğrafi ve iktisadî önemini vurgulamaktadır. Urmiye, coğrafyacılar tarafından yalnızca doğal zenginlikleri ve tarımsal kaynakları ile değil, aynı zamanda köklü tarihî geçmişi, ekonomik dinamizmi ve stratejik konumuyla da öne çıkan bir merkez olarak değerlendirilmektedir. Göl ve kale gibi doğal ve yapay unsurlar şehrin savunma ve idari kapasitesini güçlendirirken, panayır ve çarşılar bölgesel ticaretin canlılığını ortaya koymaktadır. Mevcut kaynakların çoğu, Urmiye'nin hem yerel topluluklar hem de idari otoriteler açısından cazip bir merkez niteliği taşıdığı hususunda görüş birliği içindedir.

3.2. Merağa

Urmiye Gölü'nün yakınında, Sehend dağının güneyindeki Sâfî akarsuyunun kenarında kurulan Merağa, Orta Çağ'da ziraatın yapıldığı, bağlık, bostanlık, zengin ve büyük bir şehir olarak bilinir. İslâm öncesi dönemde Azerbaycan'ın askeri ve idari merkezi olan Merağa, İslâm döneminde de bu önemini korumuş ve Azerbaycan ile Ermeniyeye'de bulunan Arap ordularının askeri ve idari merkezi olmuştur.

⁶ Urmiye yakınlarında sadece Urmiye (Kebudan) Gölü bulunmaktadır. Yazarın bahsettiği Şerrât Gölü de bu göldür.

⁷ İklimler hakkında detaylı bilgi için bkz. Muhammed b. Abdillâh b. İdris eş-Şerîf, *Nezhetü'l-müşâk fi'htiraki'l-âfâk* (Kadim Dünya Coğrafyası), (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul, Yeditepe Yay., 2024; Murat Ağarı, “İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, *AÜİFD*, C. 47, S.2, s. 195-214.

⁸ Talâ Gölü olarak zikredilen göl, Urmiye Gölü'dür.

Orta Çağ'dan günümüze kadar Merâğa'da yetişen veya buradan olup çeşitli ilim merkezlerinde tanınmış Merâgî nisbesiyle bilinen birçok âlim, edip ve şair vardır (Özgüdenli, 2004: s.162-163). Orta Çağ coğrafî eserlerde Merağa hakkında ise şu bilgiler verilmiştir:

Belâzürî, Merağa adının Akrahîrûz olduğunu yazmış, Ermeniyeye ve Azerbaycan valisi Mervan b. Muhammed'in Mûkan ve Cilan seferi dönüşünde bugünkü Merağa yakınlarında ordugah kurduğunu, bölgedeki doğal kaynakların olması, hayvancılığa elverişli bir ortam ve askeri birliklerce olumlu karşılandığını belirtmiştir. Müellif devamında ise şunları kaydetmiştir: *“Ermeniyeye ve Azerbaycan valisi Mervan b. Muhammed, Mûkan ve Cilan Savaşı'ndan dönerken buraya yakın bir yerde ordugah kurdu. Orada pek çok gübre vardı. Mervan ile adamlarının hayvanları orada ağılanıyordu. Bunun üzerine onlar 'el-Merağa köyüne hoş geldiniz.' Demeye başladılar. Daha sonra da halk 'köy' kelimesini terk edip buraya yalnızca 'el-Merağa' dediler. Buranın halkı topraklarını Mervan'a verdiler. Mervan da burada binalar yaptırdı; vekilleri halka iyi davrandılar, halk şeref kazanmak için burada toplandılar ve burayı imar ettiler.”* (Belâzürî, 2013: s.376).

Ebü'l Fidâ, Merağa'nın şehirlere mesafesini şu şekilde açıklamıştır: *“Merağa'dan Urmiye'ye 30 fersah (150 km.), Urmiye'den Selmas'a 14 fersah (60 km), Merağa'dan Dinavere 30 fersah (150 km), Hûnec'den Merağa'ya ikisi de Azerbaycan'da fersaktır (65 km.). Ebü'l Fidâ mesafeler hakkında bilgi verdikten sonra Merağa hakkında çeşitli kaynaklardan topladığı bilgileri şu şekilde izah etmiştir: “Azerbaycan'da dördüncü iklimde olup 71° 20' boylamda, 37° 40' enlemedir. Merağa, Tebriz'in batısındadır. İkisi arasında 17 fersah (85 km.) mesafe vardır. Merağa yeni bir şehirdir. Daha önce kötüydü. Buraya Mervan b. Muhammed ordusuyla indi. Orada çöp vardır. İnsanlar bu çöplükte hayvanlarını dinlendirirler ve otlatırlar. Sonra Mervan bir şehir kurdu ve Merağa adı verildi. Merağa çok temiz bir yerdir. Dışındaki tepeden Hoca Nasîreddin'in Hülâgû için gözlemler yaptığı, bu konuda Müeyyededdin el-Urzî ile Muhyiddin el-Mağribî'den yardım aldığı rasathane vardır.”* (Ebü'l-Fidâ, 2017: s.311, 317, 267).

Seyyah İbn Battûta, Merağa için *“Küçük Dımaşk”* benzetmesinde bulunmuştur (İbn Battûta, 2024: s.67). İbn Havkal, Merağa'nın Erdebil'den sonra Azerbaycan eyaletinin ikinci büyük şehri olduğunu yazmış ve devamında şu bilgileri vermiştir: *“Eskiden ordu karargâhı emîrin sarayının, bölge divanlarının, hazinesinin bulunduğu yerdi. Sonrasında Sacoğullarından⁹ Ebü'l-Kâsım Yusuf b. Dâvdad b. Davdeşt bu kurumları ülkenin ortasında bulunan Erdebil'e taşıdı.*

⁹ Sâcoğulları hakkında detaylı bilgi için bkz. Saim Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsiler*, İstanbul, Kayhan Yayınları, 2006, s. 212-221; Hakkı Dursun Yıldız, “Sâcoğulları”, *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 755-803; Ziya. M. Bünyadov, *Azerbaycan Tarixi*, Bakü, Çirak Neşriyat, 2007, s. 287-291; Hakkı Dursun Yıldız, “Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sâc Oğulları”, *İU, Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1978, S.9, s.105-125; Ali İpek, “Sâcoğulları”, *DA*, İstanbul, 2008, C. XXXV, s. 364-366; Ali İpek, “Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sâcoğulları-Ermeni Münasebetleri Muhammed El-Afşin Dönemi (889-901)”, *Ekev Akademi Dergisi*, 2004, Yıl, 8, S. 21, s. 203-214; Mehmet Emin Şen, “Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Devleti (IX-X Asır)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2019, s. 134-163.

Merağa nezih, bostanları nehirleri, suları, güzel meyveleri, hayratı, zahireleri rustakları, ziraatı çok olan büyük şehirlerin sahip olduğu nimetlerin bol bulunduğu bir şehirdir. Üstelik insanları seçkin, reis, âlimleri fazlaca bulunan bir yerdir. Şehrin etrafından bir sur vardı. Seller Erdebil surunu tahrip ettiği gibi Yusuf b. Sâc da Merağa surunu tahrip etti. Merağa'da üretilen Hilaf otunun suyu çıkarılır. Bunun yanında hilafı yağını gördüm, yer yüzünde hiçbir parfüm koku olarak ona yaklaşamaz. 1 menni 10 dinara satılır. Benim yanımda daha iyisi de vardı. Şehrin yakınında Erdeher denen bir köy vardır. Bu köyde bir çeşit karpuz yetişir. Bu karpuz uzun, kötü manzaralı, son derece tatlı bir meyvedir. Horasan karpuzuna benzer ve Erdeherî adıyla anılır.” (Havkal, 2014: s.267,295).

Mağribî, “*Urmiye Gölü'nün kuzey doğu kısmı başlangıcında, 1 konak mesafede Merağa şehri bulunur. Burası Azerbaycan'ın merkezeydi. Moğollar tahrip ettiler. (Gerçekte burada Merağa Rassathanesi'ni kurdular.) Burası 72° 50' boylam ve 40° 30' enlemindedir.*” demiştir. (Mağribî, 2024: s.105).

İstahrî, Merağa'nın büyüklük olarak Erdebil'den sonra geldiğini, eski zamanlarda Merağa'da garnizon (muaske ve hükümet merkezi-Dâr'l-Emâre), yerleşim yerleri tarımı, bağları, bahçeleri ve bereketli toprakları ile çok nezih bir yer olduğunu, kale duvarı olduğunu yazmıştır. (İstahrî, 2020: s.176).

Makdisî, Merağa'nın değerli bir şehir, suru, kalesi, rabazı olan bir yer olduğunu, surlarının kerpiçten yapıldığını yazmıştır (Makdisî, 2022: s.279).¹⁰ el-Makdisî bu bilgileri verdikten sonra Merağa'nın bazı şehirlere olan uzaklığını ise şu şekilde aktarmıştır: “Merağa'da Kanderiye'ye iki konak, sonra Karye'ye üç konak, Hasan b. Ali Kalesi'ne bir konak, Şehhrezur'a otuz fersahtır. Merağa'dan Nureyn'e bir konak, Merend'e bir konak, Tebriz'e bir konak, Harrakan'a iki konak, Hararud'a bir konak, Mûsaâbad'a bir konak, Berze'ye iki berid, Urmiye'ye bir konak, Saburhast'a bir konaktır (Makdisî, 2022: s.283).

Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriğ ile'l-mağrib adlı eserde Merağa'nın Azerbaycan'ın sınırları içinde aktarılmış akabinde eserde şu bilgiler kaydedilmiştir: “*Merağa mamur, nimet sahibi, akarsuları ve güzel bağlarıyla, büyük bir şehirdir. Güçlü bir suru vardı. Ancak bu sur Sacoğullarından Ebu Sâc'ın çocukları tarafından yıkılmıştır.*” (Anonim, 2020: s.101).

İslâm coğrafyacıları ve seyyahlarına göre Merağa, sadece askerî ve idarî bir merkez olmakla kalmayıp ziraat, bilimsel etkinlikler, kültürel miras ve doğal çevre açısından da önemli bir Azerbaycan şehridir. Başlangıçta askeri bir konaklama noktası olarak kurulmuş olup zamanla bölgesel ticaretin yanı sıra bilim ve kültür alanlarında da merkezi bir konuma sahip olmuştur.

¹⁰ Muahmmmed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul, Yeditepe Yay, 2022, s. 279.

3.3. Merend

Makdisî, Merend'in Ermeniy'e'nin bir şehri olduğunu belirttikten sonra kalabalık ve mamur, müstahkem olup bostanlarla çevrili olduğunu, mamur rabazı ve çarşının içeresinde cami olduğunu yazmıştır (Makdisî, 2022: s.221,277,279). Ya'kubî, Merend'in Azerbaycan şehri olduğunu yazmıştır (Ya'kubî, 2021: s.63). *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib* adlı eserde Ermeniy'e sınırları içinde yer aldığı yazılmıştır (Anonim, 2020: s.102).

Belâzurî, Merend'in küçük bir köy olduğunu nakletmiş ve devamında şu bilgileri vermiştir: *“Halbes Ebû'l-ba'is buraya indi. Daha sonra el-Ba'is, sonra da oğlu Muhammed b. el-Ba'is burayı kale haline getirdi. Muhammed buraya saraylar yaptırdı. Muhammed mü'minlerin emîri el-Mütevekkilalallah'in halifeliği döneminde isyan etti. Mü'minlerin emîrinin azatlısı Boğa es-Sağır¹¹ onunla savaştı. Sonunda onu mağlup ederek Sürremenerrâ'ya götürdü. Merend'in duvarını ve bu sarayı yıktırdı.”* (Belâzurî, 2013: s.377). İbn Havkal ise Merend'in Hoy¹², Selmâs ve Tebriz'e yakın büyüklükte, zenginlikte ise küçük şehir olduğunu ifade etmiştir (Havkal, 2014: s.296).

Ebû'l Fidâ, Merend'in beşinci cetvelde yer aldığını belirttikten sonra şu bilgileri vermiştir: *“Azerbaycan'da dördüncü iklimde olup 37° boylamda, 37°30' enlemindedir. Merend Azerbaycan'ın şehirlerinden biri olup Tebriz'e yakın mesafededir. Tebriz'in kuzeye meyleden tarafından yer almaktadır. Burayı gören biri, 'Merend'in küçük nehirleri ağaçları olan bir belde olduğunu' söyledi. Tebriz'e 14 fersah mesafede bulunduğunu, Gerger Hanına 5 fersah, Neşevâ'ya 12 fersah mesafe olduğunu bu ikisi arasında Aras Nehri'nin geçer.”* (Ebû'l-Fidâ, 2017: s.319).

Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib adlı eserde Merend için mamur, nimeti bol olan, kalabalık ve küçük bir şehirdir. Burada çeşitli yün eşyalar üretildiği yazılmıştır (Anonim, 2020: s.103).

Orta Çağ İslâm coğrafyacıları ve tarihçileri, Merend şehri hakkında farklı dönemlere ve perspektiflere dayalı çeşitli bilgiler aktarmışlardır. Sunulan veriler, şehrin coğrafi konumu, idarî bağlılığı, fiziksel özellikleri, ekonomik faaliyetleri ve tarihsel gelişimiyle ilgili bilgi sağlamaktadır. Kaynaklarda, Merend'in siyasi sınırların kesişiminde bulunduğu, zaman içinde askerî ve ekonomik açıdan değişen öneme sahip olduğu, doğal kaynakları ve üretim kapasitesiyle öne çıktığı belirtilmektedir. Farklı kaynaklardan elde edilen bu bilgiler, şehrin tarihsel rolü, coğrafi konumu ve ekonomik yapısının bütüncül şekilde değerlendirilmesine olanak tanımaktadır.

¹¹ Boğa es-Sağır hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdullah Mesut Ağar-Mehmet Emin Şen, “Abbâsî Dönemi Önemli Komutanlarından Boğa es-Sağır”, *Turkish Studies*, C. VII, S. 3, 2012, s.13-20.

¹² Hoy, İran'ın kuzeybatısında, çevresi dağlarla kuşatılmış Hoyi Çukuru denilen bir çöküntü havzasında yer alır. Etrafını kuşatan dağlardan dolayı kış soğuklarından korunmuş olan bu alanda Tebriz ve Urmiye şehirlerinin bulunduğu yerlere göre daha ılıman bir iklim hüküm sürer. Şehir, bu iklim tipinin sonucu olarak çevresinde yetişen tahıl, sebze, tütün, kayısı, pamuk gibi ürünlerin canlı bir ticaret merkezidir. Ayrıca Tebriz'den Trabzon'a giden karayolu ile Urmiye gölü kıyılarından Kafkasya'ya ulaşan yolun burada düğümlemesi Hoy'un ticaret fonksiyonunu olumlu yönde etkilemiştir. Detaylı bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, “Hoy”, *DİA*, İstanbul, 1998, C. XVIII, s. 258.

3.4. Hoy

İran'ın kuzeybatısında yer alan Hoy, dağlarla çevrili Hoyi Çukuru adı verilen bir çöküntü havzasında bulunmaktadır. Üzerinde bulunduğu bölgeyi kuşatan dağlar, kış soğuklarından korunmasını sağlar ve bu durum, kentin Tebriz ve Urmiye şehirlerine göre daha ılıman bir iklime sahip olmasına neden olur. Şehir, ılıman ikliminin etkisiyle tahıl, sebze, tütün, kayısı ve pamuk gibi ürünlerin üretildiği dinamik bir ticaret merkezi olarak öne çıkar. Ayrıca, Tebriz'den Trabzon'a uzanan karayolu ile Urmiye Gölü kıyılarından Kafkasya'ya ulaşan yolun burada kesişmesi, Hoy'un ticaret işlevini olumlu yönde etkilemiştir (Yazıcı, 1998: s.258). Orta Çağ coğrafi eserlerde Hoy hakkında ise şu bilgiler verilmiştir:

Mağribî, 70° boylamda, 40° enleminde Azerbaycan'ın Hoy şehrinin yer aldığını belirtmiştir (Mağribî, 2024: s.105). Ebû'l Fidâ, Hoy'un Azerbaycan'ın dördüncü ikliminde yer aldığını, 69° 40' boylamda, 37° 40' enleminde olduğunu, Merend'in kuzeybatısında yer aldığını ikisinin arasında 12 fersah mesafenin olduğunu ve Azerbaycan'ın şehirlerinden biri olduğunu kaydetmiştir (Ebû'l-Fidâ, 2017: s.316).

İbn Havkal, *Şûretü'l-arz* eserinde Hoy hakkında şu bilgilere yer vermiştir: “*Hoy, orta derece mamur, kalabalık, hayratı bostanları meyveleri bol olan bir şehirdir. Etrafında tuğladan müstahkem bir sur bulunur. Halkı Tebriz halkından daha iyi tabiatlı kişilerdir.*” (Havkal, 2014: s.295).

Nâsrî Hüsrev, Tebriz ziyaretinde sonra Merend üzerinden Emîr Vehsudan'ın¹³ askerleriyle birlikte Hoy'a gittiğini yazmıştır. Hoy'dan sonra Bargiri'ye bir elçi ile gittiğini ve iki şehir arasındaki mesafenin otuz fersah olduğunu aktarmıştır (Nâsrî Hüsrev, 1966: s.9).

Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriḳ ile'l-mağrib adlı eserde Hoy'u anlatırken Ermeniy'e de bulunan Muradiye, Ahlât ve Erciş ile kıyaslanarak, büyüklük olarak birbirlerine yakın, mamur nimeti, bol kalabalık şehirdir. Halkının arasında zenginler ve tüccarlar bulunmaktadır. bu şehirde zili, halı, şalvar ipi ve yünün üretildiği yazılmıştır (Anonim, 2020: s.102).

Orta Çağ coğrafya kaynaklarında Hoy, yalnızca coğrafi ve iklimsel özellikleriyle değil; aynı zamanda tarımsal üretim kapasitesi, zanaatkârlık faaliyetleri, nüfus yapısı, ticaret hacmi ve stratejik konumuyla çok yönlü bir kent profili sergilemektedir. Bu nitelikler, Hoy'un o dönemde Azerbaycan bölgesindeki kentleşme süreci ve ekonomik ağlar içerisindeki merkezi rolünü açıkça ortaya koymaktadır.

¹³ Emîr Vehsudan, Orta Çağ İslam dünyasında özellikle Anadolu ve İran bölgesinde etkili olan bir Türkmen beyliği lideridir. Genellikle 13. yüzyıl ve sonrasında adı geçen bu figür, bölgedeki siyasi ve askeri mücadelelerde rol oynamıştır.

3.5. Tebriz

İran'ın kuzeybatısında, 1350 m. yükseklikte yer alan Tebriz¹⁴, Sehend dağının kuzey eteklerinde geniş bir düzlükte bulunur. Mihrân-rûd nehri şehrin içinden geçerek Urmiye gölüne ulaşır. Tarih boyunca çeşitli kültürlerin etkisiyle şehrin adı farklı şekillerde anılmıştır: Arap ve Fars kaynaklarında Tibrîz, Bizans'ta Thavrêž, Ermeni kaynaklarında Davrêž gibi. Moğollar Tevris, Âzerî Türkleri ve Osmanlılar Tebriz derken Batı kaynaklarında Tauris olarak bilinir. Evliya Çelebi ismin anlamının Farsça "sıtma dökücü" olduğunu, Minorsky ise Sehend dağının volkanik özellikleriyle bağlantılı olarak "hararet döken" anlamına geldiğini belirtir. Bazı araştırmacılar, adını Hazar Türkleri'nin Tavr boyundan aldığını öne sürer. Tebriz, Eskiçağlardan beri bir yerleşim alanıdır (Bilgili, 2011: s.219). Orta Çağ coğrafi eserlerde Tebriz hakkında ise şu bilgiler verilmiştir:

Makdisî, Tebriz'in Azerbaycan sınırları içinde yer aldığını, ticaret için elverişli bir olduğunu yazmış sonrasında şehir hakkında şu bilgileri vermiştir: *“Tebriz'i ne zannediyorsun. Burası has altındır, değerli kimyadır, değerli bir yer olup Bağdad'a tercih edilir. Müşümanlar burayla övünürler. İçinden nehirler akar, ovasında ağaçlar sallanır. Fiyatlarının ucuzluğunu, meyvelerin bolluğunu sorma. Camisi şehrin ortasında, rahatsızlığı sınırsız bir yerdir. Şehrin vergileri ise sultanın adamlarının başka bir adeti vardır. Altın yüzükle vergiyi damgalarlar.”* (Makdisî, 2022: s.279-280, 282).

Mağribî, Tebriz şehri için şu bilgileri kaydetmiştir: *“Urmiye Gölü'nün doğusunda 73° boylamda, 39° 10' enlemde Tebriz şehri bulunur. Bu şehrin evleri güzel olup alçı kireç ile yapılmıştır. Burada güzel medreseler bulunur. Buranın güzel ve verimli bir ovası vardır. Burada şehri idare eden Moğol reislerinin evleri bulunur.”* (Mağribî, 2024: s.105).

Belâzürî, Tebriz hakkında şu bilgileri kaydetmiştir: *“er-Revvad el-Ezdi buraya indi. Daha sonra el-Vecnâ b. er-Revvad da buraya yerleşti. O ve kardeşleri şehre bina yaptı. Burayı kale haline getirerek kendisi ile birlikte halk da buraya yerleşti.”* (Belâzürî, 2013: s.377).

Türk kökenli tarihçi ve seyyah İbn Ecâ et-Türkî Tebriz'e gitme nedenini Akkoyunluların hükümdarı Uzun Hasan'ı ziyaret etmek olduğunu bahsetmiş devamında şehir için şunları kaydetmiştir: *“... sonra oradan da hareket edip Tebriz şehrine girdik. Burası büyük ve aynı zamanda ağaçları ve suyu bol olan bir şehirdir. Tebriz öyle yapılarla doludur ki bunlar arasında en dikkat çekici Hülâgû soyunda gelen Mahmud Kazan Han Türbesi'dir. Türbenin şu anki durumuna gelince cami, türbenin yanında inşa edilmiştir. Ben bugüne kadar gördüklerim arasında, cami ve türbenin tertibinin güzelliğinde böylesine güzel hiçbir yapıya rastlamadım. Bu da onun saltanatının büyüklüğüne ve devletin genişliğini delâlet etmektedir. Bir başka tarihi ise Kara Yusuf'un oğlu Cihanşah'ın eşinin yaptırdığı cami ve bina ise son derece mükemmel ve güzel yapılmıştır. Onu görmedikçe güzelliğini anlayamazsınız.”* (et-Türkî, 2018: s.78).

¹⁴ Tebriz'in kuruluşu hakkında detaylı bilgi için bkz: Oğuz Şimşek, “Tebriz Şehri'nin Ortaya Çıkışı ve Coğrafi Özellikleri”, *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 2022, C. VI, s. 121-144.

Hudûdü'l- 'âlem mine'l-meşriḳ ile'l-mağrib adlı eserde Tebriz'in Doğu Azerbaycan Eyaleti içinde yer aldığını ve kurucusunun Ali b. Ahmed tarafından sur içinde hoş, zengin ve küçük bir şehir olarak inşa edildiği yazılmaktadır (Anonim, 2020: s.101).

İbn Havkal, Tebriz'in, güzel, mamur oldukça kalabalık, hayratının bol olduğu, çarşıları ve alış veriş yapılan yerlerin hayli fazla olduğunu, Azerbaycan'ın merkezi olup en mamur şehri olduğunu yazmıştır (Havkal, 2014: s.295).

Tarihçi, coğrafyacı ve seyyah Vehb b. Vâzın el-Ya'kubî eserinde Tebriz'in idari bir bölge burada yaşayan halkın Azerîler ile beraber Câvidânîlerin yaşadığını yazmıştır (Ya'kubî, 2021: s.63-64). el-İstahrî ise Tebriz'e Tibrîz demiş ve Azerbaycan sınırları içinde yer aldığını yazmıştır. Büyüklük olarak Selmas ve Merend kadar olduğunu eklemiştir (İstahrî, 2020: s.177).

Ebü'l Fidâ eserinde Tebriz'in Azerbaycan eyaleti olduğunu yazmış ve devamında Tebriz yerine Tevriz adını kullanarak şu bilgileri kaydetmiştir: “*Azerbaycan'da beşinci iklimde olup 73° boylamda 39°10' enlemindedir. Tebriz Azerbaycan'ın en meşhur şehridir. Halk ona Tevriz der. Tatarlarından Hülâgû'nun devlet merkezi burasıydı. Tebriz Azerbaycan'ın merkezidir. Evleri çini ve cibs (alçı) kireçle süslüdür. Güzel medreseleri vardır. Güzel bir ovası vardır. Orada şehrin reislerinden tatarlarla beraber ortaklaşa yönetici bulunur. Merağa'nın diğer yerlerin başına gelenler Tebriz'in başına gelmemiştir.*” (Ebü'l-Fidâ, 2017: s. 319-320).

Nâsrî Hüsrev *Sefername* adlı eserinde Tebriz'de meydana gelen deprem sonucunda şehrin yarısının yok olduğunu belirtmiş ve devamında şu bilgileri kaydetmiştir. “*Azerbaycan ülkesinin merkezi ve mamur bir şehirdir. Uzunluğunu ve enliğini adım adım ölçtüm. Her ikisi de bin dört yüz adım geldi. Bu şehirde müsterika günlerinde yatsı namazından sonra 434 yılının rebiülevvelinin on yedinci Perşembe gecesi bir deprem olduğunu, şehrin yarısının yıkıldığını bir kısmına ise bir zarar gelmediğini ve kırk bin insanın öldü dediler. Tebriz'de katran adlı bir şair ile görüştim. Güzel şiir söylüyordu ama Fars dilini iyi bilmiyordu. Yanıma gelerek Mencik ile Dakiki'nin divanlarını getirerek bana okumaya başladı. Üstesinde gelmediği manaların hepsini bana sordu. Söyledim, anlattım. Şerlerini yazarak kendi şiirlerini de bana okudu.*” (Nâsrî Hüsrev, 1966: s.9).

Orta Çağ İslâm coğrafyacıları, seyyahları ve tarihçileri tarafından Tebriz şehri, Azerbaycan bölgesinin önde gelen ve gelişmiş merkezlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Kaynaklar, şehrin hem coğrafi hem de sosyo-kültürel açıdan bölgedeki merkezi rolünü net biçimde göstermektedir. Farklı dönemlerden ve bakış açılarından aktarılan bilgiler, Tebriz'in tarihsel süreçteki önemini vurgular niteliktedir. Şehir; stratejik konumu, siyasi merkez olma özelliği, ticari ve mimari canlılığı, kültürel zenginliği ve çokkültürlü yapısıyla Azerbaycan bölgesinin başlıca şehirlerinden biri olarak tanımlanmıştır. Tüm bu unsurlar, Tebriz'in yalnızca bir yerleşim yeri değil; aynı zamanda siyasi, ekonomik, kültürel ve mimari açıdan bölgesel bir cazibe merkezi niteliğinde olduğunu ortaya koymaktadır.

3.6. Selmâs (Salamâs)

Ebü'l-Fidâ, Azerbaycan'ın dördüncü ikliminde ve üçüncü cetvel aldığını yazmış devamında ise şu bilgilere yer vermiştir: “*Selmâs, 69° 15' boylamda, 39° 40' enlemedir. Hoy'un kuzeybatısında olup aralarında 7 fersah (35 km.) mesafe vardır. Selmâs Azerbaycan'ın bir şehir olup büyük merkezlerden biridir. Orada ticarethaneler vardır. Buradan Urmiye'ye 16 fersaktır (80 km). Selmâs Azerbaycan'ın batı sınırındadır.*” (Ebü'l-Fidâ, 2017: s.316). *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriğ ile'l-mağrib* adlı eserde Selmâs'ın¹⁵ Ermeniy'e'nin sınırları içinde olduğu aktarılmış akabinde eserde şu bilgiler kaydedilmiştir: “*Selmâs güzel şalvar ipi üreten mamur ve güzel küçük bir şehirdir.*” (Anonim, 2020: s.102).

Ya'kubî, Selmâs'ın Azerbaycan'ın şehri olduğunu aktarmış ve burada yaşayan halkın Azeri ve Cavidânîlerden meydana geldiğini eklemiştir (Ya'kubî, 2021: s.63-64). İbn Havkal, Selmâs için zengin ve küçük bir şehir olduğunu yazmıştır. Devamında bol ağaçlık, hayratı, meyvesi çok yerdur. Her yeri güzel, nehri, bostanları meyveleri, çiçekleri bol, akarsuları, çiftçileri ile mamur hayratı bereketli bol yerdur. Meyveleri, yiyecekleri bol bedava gibi olduğunu da eklemiştir (Havkal, 2014: s.295). İstahri de Selmâs ismi için Selemâs adını kullanmış ve büyüklük olarak Tebriz'e yakın olduğunu aktarmıştır (İstahrî, 2020: s.177).

el-Makdisî, Selmâs'ın Ermeniy'e toprakları içinde yer aldığını aktarmıştır. Sonrasında ise Selmâs hakkında şu bilgileri kaydetmiştir: “*Salmâs hoş bir yer olup etrafında kerpiç ve taştan bir suru vardır. Bol suyu olan nehri bulunur. Camisi çarşının kıyısındadır. Kürdler burayı kuşatmıştır.*” (Makdisî, 2022: s.279).

Selmâs şehri, Orta Çağ İslâm coğrafyacılarının eserlerinde coğrafi konumu ile sosyal ve ekonomik özellikleri açısından ele alınmıştır. Farklı yazarların aktardığı bilgiler, Selmâs'ın küçük bir yerleşim yeri olmanın ötesinde, bölgesel düzeyde ekonomik ve kültürel bir merkez olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Orta Çağ İslâm coğrafyasında Selmâs, doğal kaynakları, ticaret olanakları, etnik yapısı ve savunma özellikleriyle tanımlanmıştır. Müelliflerin çeşitli coğrafi ve kültürel yaklaşımlardan sundukları bu bilgiler, Selmâs'ın Ermeniy'e ile Azerbaycan coğrafi ve kültürel alanlarının kesişiminde bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu çerçevede şehir, bölgesel ve sınır-aşan özellikleriyle Orta Çağ İslâm dünyasının karmaşık şehir yapısını yansıtan örneklerden biri olarak belirtilmektedir.

¹⁵Selmâs eyaletin orta kısmında yer alan şehrin kuzeyinde [Hoy](#), doğusunda [Şebister](#) ve [Urmiye Gölü](#), güneyinde [Urmiye](#) şehri ve batısında Türkiye'nin [Van ili](#) bulunmaktadır.

SONUÇ

Urmiye Gölü Havzası, Orta Çağ'da stratejik konumu nedeniyle önemli bir geçiş güzergâhı olarak kullanılmıştır. Orta Çağ coğrafya kaynaklarına göre, havzada Tebriz, Urmiye, Hoy, Selmâs, Merağa ve Merend gibi şehirler, kültürel, ekonomik ve siyasi faaliyetleriyle öne çıkmış ve giderek artan bir önem kazanmıştır. Bu kaynaklar, havzada taşınmaz tarihi eserlerin varlığını ve bölgedeki şehirlerin kaleler ve surlarla korunaklı hale getirildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, gölde sandallarla yapılan taşımacılık ve göl içindeki adalara gerçekleştirilen yolculuklar da kaynaklarda belirtilmiştir.

Havza, aynı zamanda önemli bir ticari merkez konumundadır. Bölgede yürütülen ticaret, büyük ölçüde ithalat ve ihracata dayalıdır. Havzada üretilen ürünler başka ülkelere ihraç edilirken, bölgede çeşitli üretim merkezleri ve ticarethaneler bulunmaktaydı. İran'dan Anadolu üzerinden Akdeniz ve Karadeniz limanlarına uzanan ticaret yollarının havzadan geçmesi, bölgeye ekonomik canlılık kazandırmıştır. Bu güzergâhı kullanan tüccarlardan alınan yüksek vergiler, bölgedeki ekonomik hayatın dinamizmini artırmıştır.

KAYNAKÇA

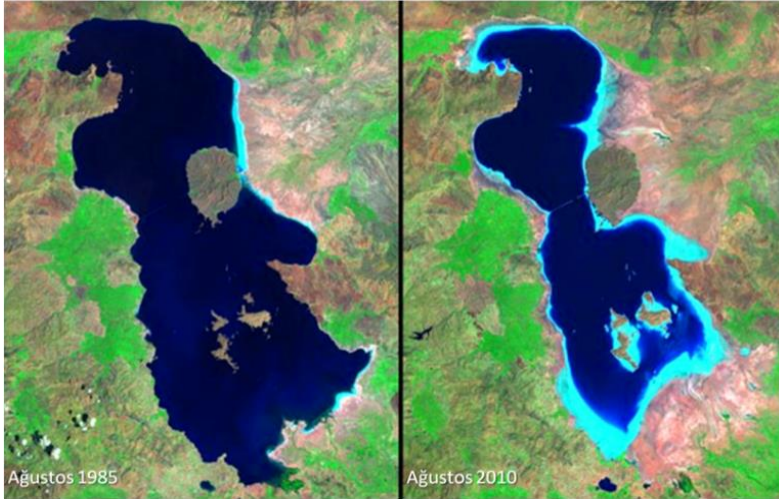
- Ağar, A.M., Şen, M.E. (2012). “Abbâsî Dönemi Önemli Komutanlarından Boğa es-Sağîr”. *Turkish Studies*, C. VII, S. 3, ss. 13-20.
- Anonim, *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriḳ ile'l-mağrib*. (2020). (çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), İstanbul, Ayışığı Kitapları.
- Bilgili, A. S. (2011). “Tebriz”. *DİA*, İstanbul, C. XL, ss. 219-222.
- Bünyadov, Z. M. (2007). *Azerbaycan Tarixi*. Bakü, Çıraq Neşriyat.
- Ceyhan, H. (2019). “Çevre Hakkı Çerçevesinde Urmiye Gölü”. *İran Araştırmaları Merkezi*, Astana Yayınları.
- Ebü'l-Fidâ, İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, (2017). *Taḳvîmü'l-büldân (Ebü'l-Fidâ Coğrafyası)*. (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul, Yeditepe Yayınevi.
- el-Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ, (2013). *Fütûḥu'l-büldân (Ülkelerin Fetihleri)*. (çev. Mustafa Fayda), İstanbul, Siyer Yay.
- el-İstahrî, İbrâhîm b. Muhammed, (2020). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik (Ülkelerin Yolları)*. (çev. Murat Ağarı), İstanbul, Ayışığı Yay.
- el-Mağribî, Abdülmelik b. Saîd, (2024). *Baştü'l-arḳ fi't-tûl ve'l-arḳ (Kitâbü'l Coğrafya ve İbn Fazlulah'ın Anadolu ile İlgili Verdiği Bilgiler)*. (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul, Yeditepe Yay.
- el-Makdisî, Muahmmmed b. Ahmed, (2022). *Ahsenü't-tekâsîm*. (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul, Yeditepe Yay.
- el-Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin, (2020). *et-Tenbîh ve'l-İşrâf, (Dünya Coğrafyası ve Tarihi)*. (çev. Mithat Eser), Ankara, Ankara Okulu Yay.

- el-Ya'kubî, Vehb b. Vâzın, (2021). *Kitâbü'l-Büldân (Ülkeler Coğrafyası)*. (çev. Murat Ağarı), İstanbul, Ayışığı Yay.
- et-Türkî, Muhammed b. Mahmud Ecâ, (2018). *Kitâp fî Târih Yeşbek ez-Zâhirî (İbn Ecâ Seyahatnâmesi)*. (çev. Mehmet Şeker), İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Halaçoğlu, Y. (1995). "Fersah". *DİA*, İstanbul, C. XII, ss. 412.
- <https://ekolojibirligi.org/urmiye-golu-tuz-colune-donustu-van-golu-de-kuruyabilir-mi/> (Erişim Tar: 22.07.2025).
- İbn Battûta, (2024). *Tuhfetü'n-nuzzar Fi Garaibi'l-Emsar ve Acaibi'l Esfar (İbn Battûta Seyahatnamesi)*. (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul, Yeditepe Yayınevi.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed, (2014). *Şûretü'l-arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*. (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul, Yeditepe Yayınevi.
- İdrîs eş-Şerîf, Muhammed b. Abdillâh, (2024). *Nezhetü'l-müşâtâk fî'htirakı'l-âfâk (Kadim Dünya Coğrafyası)*. (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul, Yeditepe Yay.
- İpek, A. (2004). "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sâcoğulları-Ermeni Münasebetleri Muhammed El-Afşin Dönemi (889-901)". *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl, 8, S. 21, ss. 203-214.
- İpek, A. (2008). "Sâcoğulları". *DİA*, İstanbul, C. XXXV, ss. 364-366;
- Kaman, S. (2018). "Firdevsü'l-İkbal'de geçen Ağırlık, Mesafe ve Uzunluk Ölçü Adları". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, C. V, ss. 48-68.
- Murat A. (2006). "İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı". *AÜİFD*, C. XLVII, S.2, ss. 195-214
- Nâsır H. (1966). *Sefername*. (çev. Abdülvehap Tarzi), Milli Eğitim Basımevi.
- Oğuz Ş. (2022). "Tebriz Şehri'nin Ortaya Çıkışı ve Coğrafi Özellikleri". *Düşünce Dünyasında Türkiz*, C. VI, 121-144.s
- Özaydın, A. (1994). "Ebû'l-Fidâ". *DİA*, İstanbul, C. X, ss. 320-321.
- Özgüdenli, O. G. (2004). "Merâğa". *DİA*, Ankara, C. XXIX, ss. 162-163.
- Özgüdenli, O. G. (2012). "Urmiye". *DİA*, İstanbul, C. XLII, ss. 320-321.
- Şen, M.E. (2019). "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Devleti (IX-X Asır)". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, ss. 134-163.
- Tahsin Y. (1998). "Hoy". *DİA*, İstanbul, C. XVIII, 258.
- Yıldız, H.D. (1978). "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sâc Oğulları". *İU, Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.9, 105-125.
- Yıldız, H.D. (2002). "Sâcoğulları". *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 755-803.
- Yılmaz, S. (2006). *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsiler*. İstanbul, Kayhan Yayınları.

Ekler:

Harita 1: Urmiye Gölü Havzası

Harita 2: Urmiye Gölü'nün Alansal Değişimi

(Kaynak: <https://ekolojibirligi.org/urmiye-golu-tuz-cölüne-dönüştü-van-golu-de-kuruyabilir-mi/>)